

Granica praw człowieka. Czy Polska dopuszcza się strukturalnego naruszenia EKPC w sprawach azylowych?

MARCIN GÓRSKI

ORCID: [0000-0001-7658-5947](https://orcid.org/0000-0001-7658-5947)

Uniwersytet Łódzki¹

Artykuł analizuje polską praktykę ignorowania wniosków o udzielenie ochrony międzynarodowej oraz znacznego poziomu odmów udzielenia ochrony międzynarodowej w kontekście Reguły 61 Regulaminu Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, która pozwala na zastosowanie procedury wyroku pilotażowego w przypadku strukturalnego naruszenia EKPC. Z motywów wyroku ETPC z 23 lipca 2020 r. w sprawie *M.K. i inni przeciwko Polsce*, a także informacji przedstawionych przez Rzecznika Praw Obywatelskich i organizacje pozarządowe wynika, że istnieją podstawy dla zakwalifikowania praktyki ignorowania wniosków o udzielenie ochrony międzynarodowej jako naruszenia strukturalnego. Nie ma natomiast wystarczających podstaw dla takiej kwalifikacji w odniesieniu do znacznego poziomu odmów udzielenia ochrony międzynarodowej.

Słowa kluczowe: EKPC, naruszenie strukturalne, ochrona międzynarodowa, prawo do azylu

The Border of Human Rights. Is Poland Liable for Structural Violation of the ECHR in Asylum Cases?

The article analyzes the Polish practice of ignoring applications for international protection and the high level of refusals to grant international protection in the context of Rule 61 of the Rules of the European Court of Human Rights, which allows the employment of the pilot judgment procedure in the event of a structural violation of the ECHR (structural problem). It appears from the reasoning of the judgment of the ECtHR of 23 July 2020 *M.K. and others v. Poland*, as well as from information provided by the Ombudsman and non-governmental organizations that there are grounds for classifying the practice of ignoring applications for international protection as a structural violation

¹ Kontakt: mgorski@wpia.uni.lodz.pl

(structural problem). However, there are no sufficient grounds for such a classification with regard to the significant level of refusals to grant international protection.

Keywords: ECHR, structural problem, international protection, right to asylum

W 2019 r. na przejściu granicznym w Terespolu zawisł billboard o treści „Przepraszamy”, zawierający adres strony internetowej „granicaprawczlowieka.pl”. Organizacje działające na rzecz praw człowieka zasygnalizowały w ten sposób swoją niezgodę na zjawisko ignorowania wniosków o ochronę międzynarodową przez funkcjonariuszy Straży Granicznej. Temu zjawisku towarzyszy rekordowo wysoki odsetek odmów udzielanych w odpowiedzi na skutecznie złożone wnioski azylowe. Zarówno odmowy przyjmowania wniosków o udzielenie ochrony międzynarodowej przez funkcjonariuszy Straży Granicznej, jak i odsetek decyzji odmownych wydanych w wyniku rozpoznania złożonych wniosków – budziły wątpliwości z punktu widzenia gwarancji praw fundamentalnych (Kowalski 2018: 12).

Cudzoziemcy ubiegający się o ochronę międzynarodową w Polsce korzystają z gwarancji wynikających m.in. z art. 2, 3 czy 6 EKPC (i odpowiednio: art. 2, 4 i 47 KPP UE, a także art. 18 KPP UE) oraz Konwencji genewskiej². Państwa członkowskie mają zaś obowiązek przyjmowania i rozpatrywania wniosków o udzielenie ochrony międzynarodowej³.

Celem tego artykułu jest analiza praktyki polskich organów w sprawach dotyczących udzielania ochrony międzynarodowej przez pryzmat instytucji strukturalnego naruszenia Konwencji (Reguła 61 Regulaminu ETPC), które może polegać na nieprawidłowej praktyce stosowania prawa, mającej znaczny zakres podmiotowy i wymagającej niezwłocznej reakcji systemowej, a w konsekwencji próba sformułowania oceny tego, czy w omawianym tu zakresie można rozważać zaistnienie strukturalnego

² Konwencja dotycząca statusu uchodźców, sporządzona w Genewie 28.07.1951 r. (Dz. U. z 1991 r. Nr 119, poz. 515).

³ Na poziomie UE prawo do złożenia wniosku azylowego należy wyprowadzać przede wszystkim z art. 18 Karty Praw Podstawowych UE (zgodnie z którym gwarantuje się prawo do azylu z poszanowaniem zasad Konwencji genewskiej z 28 lipca 1951 roku i Protokołu z 31 stycznia 1967 roku dotyczących statusu uchodźców oraz zgodnie z Traktatem o Unii Europejskiej i Traktatem o funkcjonowaniu Unii Europejskiej), dla którego efektywności konieczne jest uznanie, że cudzoziemiec ma prawo do złożenia wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej. Taki sposób odczytania tej gwarancji znajduje odzwierciedlenie w prawie wtórnym Unii. Zgodnie z art. 6 ust. 2 dyrektywy PE i Rady nr 2013/32/UE w sprawie wspólnych procedur udzielania i cofania ochrony międzynarodowej (wersja przekształcona), Dz. Urz. UE L 2013, nr 180, s. 60, państwa członkowskie zapewniają, aby osoba, która wystąpiła z wnioskiem o udzielenie ochrony międzynarodowej, miała rzeczywistą możliwość jak najszybszego złożenia wniosku. Zgodnie zaś z art. 3 ust. 1 rozporządzenia PE i Rady nr 604/2013 w sprawie ustanowienia kryteriów i mechanizmów ustalania państwa członkowskiego odpowiedzialnego za rozpatrzenie wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej złożonego w jednym z państw członkowskich przez obywatela państwa trzeciego lub bezpaństwowca (wersja przekształcona), Dz. Urz. UE L 2013, nr 180, s. 31, państwa członkowskie rozpatrują każdy wniosek o udzielenie ochrony międzynarodowej złożony przez obywatela państwa trzeciego lub bezpaństwowca, który składa wniosek na terytorium jednego z nich, w tym na granicy lub w strefach tranzytowych.

naruszenia Konwencji. Wykorzystano w tym celu metodę analizy orzecznictwa ETPC oraz informacji, w tym danych statystycznych, przedstawionych przez organizacje pozarządowe i organy władzy publicznej.

Realizacja celu tego artykułu wymaga zatem ustalenia znaczenia pojęcia „strukturalnego naruszenia”, analizy praktyki organów krajowych w zakresie przyjmowania wniosków o udzielenie ochrony międzynarodowej oraz udzielania tej ochrony i oceny czy praktyka ta może wyczerpywać normatywne znamiona strukturalnego naruszenia EKPC.

1. Strukturalne naruszenie Konwencji

Zgodnie z Regulą 61 ust. 1 Regulaminu ETPC, „Trybunał może wszcząć procedurę wyroku pilotażowego i wydać wyrok pilotażowy, gdy okoliczności faktyczne skargi wskazują na istnienie w zainteresowanej Układającej się Stronie problemu **strukturalnego lub systemowego** bądź innej podobnej dysfunkcji, która spowodowała lub może spowodować podobne skargi”.

Rozróżnieniu użytych w Regule 61 Regulaminu ETPC refleksję dogmatyczną w polskim piśmiennictwie poświęcił dr J. Czepek, pisząc, że „wprawdzie orzecznictwo ETPC nie formułuje jasnej definicji, ale jest konsekwentne w podziale na problemy systemowe i strukturalne” (Czepek 2015: 83) oraz dodając, że „problem strukturalny wynika nie z braków legislacyjnych w systemie prawa krajowego, a z wadliwej struktury wymiaru sprawiedliwości. W przeciwieństwie do problemu systemowego nie występują w nim najczęściej braki legislacyjne. Może to oznaczać, że istnieją przepisy prawne i procedury, które nie spełniają swojej roli i nie są przestrzegane. Można to porównać do źle funkcjonującego elementu większego mechanizmu” (Czepek 2015: 85). Problem strukturalny jest więc spowodowany „nie tyle brakami legislacyjnymi, co raczej brakami proceduralnymi, uchybieniami przy wykonywaniu prawa lub niewłaściwą praktyką krajową (np. praktyka sądów, organów ścigania, administracji)” (Czepek, Lubiszewski 2016: rozdz. IV.1.1). W sprawie *Burdov (nr 2)*, będącej pierwszym wyrokiem pilotażowym wydanym w związku z naruszeniem strukturalnym, Trybunał odnotował jej pewną odmienność od okoliczności, które legły u podstaw wyroków w sprawach *Broniowski*⁴ i *Hutten-Czapska*⁵, jednak uznał, że procedura wyroku pilotażowego powinna mieć tu zastosowanie w związku z „nawracającą i utrzymującą się naturą problemów, których sprawa dotyczy, a także znaczną liczbą osób nimi dotkniętych w Rosji oraz pilną potrzebą zapewnienia tym osobom szybkiego i właściwego środka ochrony na poziomie krajowym”⁶.

⁴ Wyrok (Wielkiej Izby) z 22 czerwca 2004 r. w sprawie *Broniowski przeciwko Polsce*, skarga nr 31443/96 *Broniowski przeciwko Polsce*.

⁵ Wyrok (Wielkiej Izby) ETPC z 28 kwietnia 2008 r. *Hutten-Czapska przeciwko Polsce*, skarga nr 35014/97.

⁶ Wyrok ETPC z 15 stycznia 2009 r. w sprawie *Burdov przeciwko Rosji (nr 2)*, skarga nr 33509/04, pkt 130.

Za „problem strukturalny”, a zarazem przesłankę dla zastosowania procedury wyroku pilotażowego, uznaje się sytuacje dotyczące znaczną liczbę osób, która powoduje potrzebę natychmiastowego zapewnienia im szybkiego i właściwego środka ochronnego na poziomie krajowym⁷. Dodajmy, że konceptualnie pojęcie zjawisk strukturalnych jako źródeł naruszeń praw fundamentalnych bywa wiązane (Drzewicki 1998: 74–78) z koncepcją tzw. strukturalnej przemocy Johana Galtunga, w którego ujęciu o uznaniu przemocy za strukturalną decyduje brak jej powiązania z konkretnymi naruszcicielami albo też irrelevancja tego powiązania dla bytu naruszenia (Galtung 1969: 170).

Mechanizm przewidziany w Regule 61 Regulaminu ETPC pozwala sprowadzić rozwiązanie problemu naruszeń systemowych czy strukturalnych na poziom krajowy, co wzmacnia subsydiarny charakter (Carozza 2003: 38–79) mechanizmu konwencyjnego (pozwala „osadzić” rozwiązanie w realiach krajowych [Helfer 2008: 125–159]) i stanowi formę dialogu z władzami krajowymi (Gerards 2011: szeroko), a zarazem przesuwa akcent sprawiedliwościowego znaczenia systemu z elementu indywidualnego na powszechny (Wildhaber 2004: 90).

W odniesieniu do spraw dotyczących udzielenia ochrony międzynarodowej w piśmiennictwie wprost zakwalifikowano np. problemy Grecji dotyczące rzetelnego załatwiania spraw w tej materii jako „problem strukturalny” (Gerards 2011: ibidem).

Jeżeli więc uznajemy, że „problemem strukturalnym” jest takie powtarzające się w pewnej istotnej skali naruszenie Konwencji, niewynikające z zasadniczej wadliwości legislacyjnej, lecz z defektywności w stosowaniu istniejących struktur prawnych (ustrojowych, materialnych czy proceduralnych), która dotyka znacznej liczby osób i generuje konieczność zapewnienia osobom dotkniętym naruszeniem szybkich i właściwych środków ochrony prawnej, wówczas można by rozważyć problem poddany analizie w tym wystąpieniu w kategoriach naruszenia strukturalnego.

2. Praktyka rozważana w kontekście Reguły 61 Regulaminu Trybunału

Dotychczas ETPC komunikował polskiemu rządowi 8 skarg dotyczących naruszeń EKPC sytuujących się w obrębie problematyki nieudzielenia ochrony międzynarodowej. Spośród tych 8 skarg, z których zaledwie trzy (sprawy *Nikoghosyan*⁸, *A.B.*, *T.K. i S.B.*⁹ oraz *D.A. i inni*¹⁰) dotyczyły przypadków zignorowania wniosków o udzielenie ochrony. Pozostałe sprawy dotyczą niedopuszczalnej detencji (sprawa *Bistieva*¹¹,

⁷ ETPC (2020), *Guide on Article 46 of the European Convention on Human Rights. Binding force and execution of judgments*, Strasbourg, s. 10.

⁸ Skarga nr 14743/17, komunikowana 2 czerwca 2017 r.

⁹ Skargi nr 15845/15 i 56300/15, komunikowane 14 czerwca 2016 r.

¹⁰ Skarga nr 51246/17, komunikowana 7 września 2017 r.

¹¹ Skarga nr 75157/14, komunikowana 28 września 2015 r.

rozstrzygnięta 19 kwietnia 2018 r. ze stwierdzeniem naruszenia art. 8 EKPC), niewykonania środka tymczasowego, naruszeń prawa do bycia wysłuchanym lub narażenia na traktowanie niezgodne z art. 3 EKPC (sprawy *M.A. i inni*¹², *T.B.*¹³ oraz sprawy *M.K.*¹⁴ i *M.K. i inni*¹⁵).

W sprawie *A.B. i inni* (wyrok z 4 czerwca 2020 r.) Trybunał zastosował procedurę komitetową (postępowanie przed komitetem trzech sędziów), w oparciu o art. 28 EKPC. Procedura ta ma zastosowanie „gdy istnieje już utrwalone orzecznictwo Trybunału dotyczące rozstrzyganej kwestii” (Kamiński 2014). W piśmiennictwie zauważono, że procedura ta jest stosowana zarówno w sprawach o znacznej repetytywności, jak i niepriorytetowych (Mężykowska 2014: 23).

W wyroku z 23 lipca 2020 r. w sprawie *M.K. i inni*¹⁶ Trybunał stwierdził naruszenie art. 3 EKPC (poprzez uniemożliwienie skarżącym dostępu do procedury azylowej i narażenie ich na ryzyko tortur oraz nieludzkiego i poniżającego traktowania w Czeczenii), art. 4 Protokołu nr 4 do EKPC, art. 13 w zw. z art. 3 EKPC i w zw. z art. 4 Protokołu nr 4, a także stwierdził uchybienie przez Polskę jej obowiązкови wynikającemu z art. 34 Konwencji. Z opisu stanu faktycznego wynika repetytywność uchybień, które ostatecznie zostały uznane za stanowiące uchybienie zobowiązaniom ciążącym na Polsce z mocy Konwencji. Co więcej, Trybunał odnotował, że „raporty [organów zajmujących się ochroną praw człowieka w kontekście procedur azylowych] wskazują na występowanie systemowej praktyki nieprawidłowej interpretacji oświadczeń składanych przez osoby ubiegające się o azyl w notatkach służbowych sporządzanych przez funkcjonariuszy Straży Granicznej wykonujących czynności w punktach kontroli na granicy polsko-białoruskiej. Co więcej, te nieprawidłowości proceduralne dotyczące rozpytywania cudzoziemców zjawiających się na granicy polsko-białoruskiej w czasie relewantnym dla sprawy, obejmujące brak właściwego ustalenia powodów, dla których domagają się oni wpuszczenia na terytorium Polski, zostały potwierdzone wyrokami NSA”¹⁷.

Ponownie, powołując się na niezależne raporty, Trybunał zauważył także, iż „sprawy skarżących egzemplifikują szerszą politykę państwa polegającą na odmawianiu wjazdu cudzoziemcom przyjeżdżającym z Białorusi, niezależnie od tego, czy są oni w sposób oczywisty migrantami ekonomicznymi czy też wyrazili obawę prześlą-

¹² Skarga nr 42902/17, komunikowana 3 sierpnia 2017 r.

¹³ Skarga nr 75972/11, komunikowana 19 grudnia 2011 r.

¹⁴ Skarga nr 40503/17, komunikowana 13 lipca 2017 r.

¹⁵ Skarga nr 43643/17, komunikowana 21 lipca 2017 r.

¹⁶ Wyrok ETPC z 23 lipca 2020 r. w sprawie *M.K. i inni przeciwko Polsce*, skargi nr 40503/17, 42902/17 i 43643/17. Wyrok jest ostateczny.

¹⁷ Tamże, w pkt 174 wyroku (ang. *the reports by those bodies indicate the existence of a systemic practice of misrepresenting the statements given by asylum-seekers in the official notes drafted by the officers of the Border Guard serving at the border checkpoints between Poland and Belarus. Moreover, the irregularities in the procedure concerning the questioning of foreigners arriving at the Polish-Belarusian border at the relevant time, including the lack of a proper investigation into the reasons for which they sought entry into Poland, were confirmed by judgments of the Supreme Administrative Court.*)

dowania w państwach pochodzenia. Raporty te odnotowują stałą praktykę: przeprowadzania bardzo skrótowych przesłuchań, podczas których oświadczenia cudzoziemców dotyczące ubiegania się o ochronę międzynarodową są ignorowane, podkreślania argumentów pozwalających na uznanie cudzoziemców za migrantów ekonomicznych oraz nadużywania oświadczeń cudzoziemców w bardzo skróconych notatkach służbowych, które stanowią wyłączną podstawę odmowy wpuszczenia i zawrócenia cudzoziemców na Białoruś, nawet w przypadku kiedy cudzoziemiec jasno wskazał na chęć ubiegania się w Polsce o ochronę międzynarodową¹⁸. Trybunał dodał, że ta szersza polityka państwa ma również potwierdzenie w publicznej wypowiedzi ministra SWiA z 31 sierpnia 2016 r., w której stwierdził on, że rząd zamierza „bronić Polaków przed zalewem mużułmanów” oraz że „Czeczeni przebywający na granicy polsko-białoruskiej nie zostaną wpuszczeni do Polski”¹⁹. Wreszcie ETPC uznał, że skarga na decyzję odmawiającą wpuszczenia do Polski, którą cudzoziemiec może wnieść do WSA, nie stanowi efektywnego środka odwoławczego w rozumieniu art. 13 EKPC, bo nie ma skutku suspensywnego²⁰.

Podkreślenie przedstawionego przez Trybunał opisu naruszeń jako „systemowej praktyki” i „szerszej polityki państwa” wydaje się właściwe w kontekście prowadzonych tu rozważań.

W przypadku skarg repetytywnych, rozpoznanie ich w uproszczonej procedurze komitetowej wydaje się niejako ekstensją zastosowania konstrukcji wyroków bądź to quasi-pilotażowych (Czepek, Lubiszewski 2016: rozdz. V.3), bądź wydawanych w sprawach skarg wiodących (Mężykowska 2014: *ibidem*). Jednak repetytywność skarg nie stanowi przecież *per se* problemu strukturalnego, lecz jest tylko jego objawem. To „okoliczności faktyczne skargi” mają wskazywać na występowanie „problemu strukturalnego lub systemowego bądź innej podobnej dysfunkcji”, która dopiero „może spowodować podobne skargi”. Co prawda w przypadku wcześniejszych, dokonywanych przez ETPC stwierdzeń problemów (naruszeń) strukturalnych przez Polskę, zachodziła powtarzalność skarg²¹, jednak w żadnej z tych spraw repetytywność jako taka nie decyduje o strukturalnym charakterze naruszenia, lecz stanowi tylko objaw tego charakteru. Na przykład w sprawie *Broniowski* Trybunał zauważył, że zidentyfikowane przezeń naruszenie dotyka znacznej liczby osób, co tylko „dotatkowo” (ang. *moreover*) poskutkowało znaczną liczbą skarg w sprawach mienia zabużańskiego²². Podobnie w sprawie *Kauczor* Trybunał stwierdził, że „liczne sprawy [przed ETPC] ujawniły, że nadmierna długość stosowania tymczasowego aresztowania

¹⁸ Tamże, w pkt. 208.

¹⁹ Tamże, w pkt. 209 i 115.

²⁰ Tamże, w pkt. 220.

²¹ Zob. wyroki ETPC: (Wielka Izba) *Broniowski przeciwko Polsce*, op. cit., pkt 193, z 3 lutego 2009 r. w sprawie *Kauczor przeciwko Polsce*, skarga nr 45219/06, pkt 56 i z 22 października 2009 r. w sprawie *Orchowski przeciwko Polsce*, skarga nr 17885/04, pkt 147.

²² Wyrok ETPC w sprawie *Broniowski*, *ibidem*.

w Polsce stanowi problem strukturalny²³. Wreszcie również w pierwszym dokumencie Komitetu Ministrów RE dotyczącym naruszeń strukturalnych i systemowych z 2004 r. wezwano Trybunał do „identyfikowania w wyrokach stwierdzających naruszenie Konwencji takie sytuacje, które uzna on za leżące u podłoża tych naruszeń problemy systemowe oraz ich źródła, w szczególności kiedy prawdopodobne jest, że będą one stanowić źródło licznych skarg”²⁴.

Biorąc pod uwagę obserwowaną powtarzalność ignorowania przez polskie władze prób złożenia wniosków o ochronę międzynarodową, można przyjąć, że takie przypadki ujawniają problem strukturalny i że winna być w tych sprawach stosowana uproszczona procedura komitetowa, natomiast nie można wykluczyć zastosowania procedury wyroku pilotażowego ani tym bardziej quasi-pilotażowego, zależnie od rozwoju sytuacji i napływu skarg i ich oceny w kategoriach naruszenia strukturalnego. Wydaje się przy tym, że już w cytowanym wyroku *M.K.* Trybunał potwierdził spełnienie warunków wynikających z Reguły 61 Regulaminu ETPC, wskazując na „systemową praktykę” i „szerszą politykę państwa”. W słusznej ocenie J. Chlebrego naruszenie Konwencji stwierdzone wyrokiem w sprawie *M.K. i inni przeciwko Polsce* było „następstwem wadliwej interpretacji i praktyki stosowania krajowych i unijnych przepisów przez organy Straży Granicznej”, a także winno „wywołać refleksję o potrzebie dostosowania praktyki administracji na przejściach granicznych do standardów wymaganych w prawie krajowym, prawie Unii i EKPC” (Chlebny 2020: 51). Również P. Dąbrowski zauważył, komentując wyrok NSA w sprawie II OSK 1025/18, że swego rodzaju tłem rozpoznawanej sprawy były „aktualna masowość tego typu skarg wpływających obecnie do sądów administracyjnych, złożenie skarg do ETPCz, przytoczone przez NSA wystąpienie Rzecznika Praw Obywatelskich, sygnalizujące możliwość naruszania prawa przez organy SG, a wreszcie gwałtowny spadek liczby przyjętych wniosków podczas przekraczania granicy, w porównaniu do statystyk poprzednich lat” (Dąbrowski 2019: 149).

Należy zatem rozważyć obydwa zasadnicze problemy identyfikowane w odniesieniu do spraw z omawianego tu zakresu, czyli problem ignorowania prób składania wniosków o udzielenie ochrony międzynarodowej i problem znaczącego odsetka odmów udzielenia tejże ochrony w kontekście instytucji naruszenia strukturalnego, której dotyczy Reguła 61 Regulaminu ETPC.

2.1. Ignorowanie wniosków o ochronę międzynarodową

Jak zauważa M. Kowalski, polskie prawo nie przewiduje możliwości odmowy przyjęcia przez organ Straży Granicznej wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej,

²³ Wyrok ETPC w sprawie *Kauczor*, op. cit., w pkt 60. Zob. też (Bernatt, Bodnar 2010: 48–53).

²⁴ Rezolucja KM RE z 12 maja 2004 r. *Res(2004)3 on judgments revealing an underlying systemic problem*, § I.

ani też nie upoważnia organu SG do merytorycznej oceny takiego wniosku (Kowalski 2018: 13). Autorzy strony internetowej granicaprawczlowieka.pl podają:

7.03.2017 r. grupa 14 adwokatów z Warszawy na polsko-białoruskim przejściu granicznym Brześć-Terespol udzielała pomocy osobom, które ubiegają się o ochronę międzynarodową w Polsce. Pełnomocnicy reprezentowali 26 osób z 151, które pojawiły się tego dnia na granicy, **żadnej z tych osób nie udało się złożyć wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej.**

Do tożsamyh wniosków doszli eksperci z HFHR, którzy podali w wydanym w 2019 r. raporcie, że „od drugiej połowy 2015 roku, z przejść granicznych położonych na wschodniej granicy Polski zaczęło docierać coraz więcej sygnałów o wprowadzeniu przez Straż Graniczną praktyki, polegającej na odmawianiu przyjmowania wniosków od osób wyrażających chęć ubiegania się o ochronę międzynarodową. Praktyka ta była zauważalna zwłaszcza na polsko-białoruskim przejściu granicznym w Terespolu, gdzie przez wiele lat przyjmowano największą liczbę wniosków. Od lat 90. do Terespolu przyjeżdżali poszukujący ochrony cudzoziemcy z krajów byłego Związku Radzieckiego, w tym zwłaszcza z Rosji, Białorusi, Gruzji, Armenii czy Tadżykistanu. O ile do 2015 roku doniesienia o nieprzyjmowaniu wniosków i odsyłaniu uchodźców na Białoruś dotyczyły pojedynczych przypadków, o tyle od tego roku sytuacja zmieniła się diametralnie. Organizacje pozarządowe zaczęły alarmować, że większość cudzoziemców usiłujących złożyć na przejściu granicznym w Terespolu wniosek o udzielenie ochrony, odpychana jest od granicy” (Białas, Górczyńska, Witko 2019: 3). W sprawie *M.A. i inni przeciwko Litwie*²⁵ (jeden z „wątków osobowych” w tej sprawie wiąże się z odmową przyjęcia wniosku azylowego w Polsce, co jest przedmiotem odrębnego postępowania przez ETPC), „w kwietniu, maju i czerwcu 2017 r. skarżący podjęli [...] próbę złożenia wniosku o udzielenie azylu na Litwie, stawiając się w tym celu na granicy litewsko-białoruskiej. Za każdym razem skarżącym odmawiano wjazdu na Litwę ze względu na brak ważnej wizy lub zezwolenia na pobyt. Strażnicy graniczni odmówili również przyjęcia wniosków o udzielenie ochrony międzynarodowej. Przy trzeciej próbie przekroczenia granicy skarżący mieli przy sobie już wnioski o udzielenie azylu, przygotowane w języku rosyjskim. Postępowanie azylowe nie zostało jednak wszczęte, a skarżący po raz kolejny zostali zawróceni z granicy” (Warecka 2019: szeroko). Trybunał, większością 4 głosów do 3, stwierdził naruszenie art. 3 i 13 EKPC.

W 2018 r. RPO prof. Adam Bodnar, w reakcji na apel HFHR²⁶, zwrócił się do KGSG o odpowiedź, czy zgodnie z sugestią apelu organizacji pozarządowych, zostanie przeprowadzona stosowna kontrola na kolejowym przejściu granicznym między

²⁵ Wyrok ETPC z 11 grudnia 2018 r. w sprawie *M.A. i inni przeciwko Litwie*, skarga nr 59793/17. Zob. też (Chlebny 2018: 92–95), gdzie na uwagę zasługuje podkreślenie problemu dostępności skutecznego środka odwoławczego w kontekście natychmiastowej wykonalności decyzji o odmowie wjazdu na terytorium Polski, wynikającej z art. 33 ust. 3 ustawy o cudzoziemcach.

²⁶ Zob. <https://www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2018/03/RPO-Terespol.pdf>.

Polską i Białorusią w Terespolu. Rzecznik wskazał, że „co najmniej od 2016 r. do Biura RPO nieprzerwanie docierają informacje o kolejnych przypadkach niewpuszczania cudzoziemców, którzy przystępując do odprawy granicznej, nie dysponują dokumentem uprawniającym do przekroczenia granicy, ale w rozmowie z funkcjonariuszem deklarują zamiar ubiegania się w Polsce o ochronę międzynarodową (status uchodźcy). Funkcjonariusze SG nie przyjmują tych deklaracji i nie dopuszczają do złożenia wniosku o ochronę”²⁷.

W treści pisma Rzecznik wskazał, że pracownicy BRPO wizytowali przejście graniczne w Terespolu i tylko podczas ich wizytacji, „aż w 15 przypadkach, na 79 obserwowanych, cudzoziemcy, którym ostatecznie odmówiono prawa wjazdu do Polski albo wprost zgłaszali funkcjonariuszom zamiar złożenia wniosku o ochronę międzynarodową, albo mówiąc o przyczynach opuszczenia kraju pochodzenia opisywali sytuacje, które pośrednio mogły świadczyć o takim zamiarze”²⁸.

Należy uznać, że obowiązująca regulacja, dotycząca przyjmowania wniosków azylowych (art. 24 uocotrpi) i zakazu zawracania na granicy cudzoziemca ubiegającego się o udzielenie ochrony międzynarodowej (art. 386 uc), jest zasadniczo poprawna, zatem to nie ona jest źródłem powtarzających się naruszeń Konwencji.

Równocześnie sygnalizowana zarówno przez NGO’-sy, jak i przez RPO znacząca repetytywność naruszeń może dawać podstawę do doszukiwania się naruszenia strukturalnego.

Należy bowiem przypomnieć, że przesłanką dla uznania strukturalnego naruszenia Konwencji jest nie tyle znacząca liczba skarg (które są skutkiem, czy też objawem problemu strukturalnego), ile nawracająca i utrzymująca się naturą problemów, których sprawa dotyczy, w połączeniu ze znaczącą liczbą osób nimi dotkniętych oraz pilną potrzebą zapewnienia tym osobom szybkiego i właściwego środka ochrony na poziomie krajowym.

Wydaje się, że już z przytoczonych wyżej relacji Helsińskiej Fundacji i RPO, ale też z motywów wyroku ETPC w sprawie *M.K. i inni*, wynika wniosek o utrzymywaniu się zjawiska ignorowania wniosków azylowych i jego znacznej skali (przy czym ostatnie wydarzenia w Białorusi, do których doszło po wyborach prezydenckich w tym państwie w 2020 r., nie wydają się sprzyjać redukcji tej skali), a okoliczności faktyczne są przy tym tego rodzaju, iż trudno byłoby zaakceptować twierdzenie, że nie jest potrzebne zapewnienie osobom dotkniętym naruszeniami szybkiego i właściwego środka ochrony prawnej – wszak mówimy tu o osobach deklarujących ryzyko przesładowań skutkujących uzasadnioną obawą o własne życie.

²⁷ Wystąpienie RPO do KGSG z 11 kwietnia 2018 r., źródło: <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Wyst%C4%85pienie%20RPO%20do%20KG%20SG%20w%20sprawie%20sytuacji%20na%20przej%C5%9Bciu%20granicznym%20w%20Terespolu.pdf>. dostęp w dn. 31 maja 2021 r.

²⁸ Tamże, s. 2. Jak wynika z dostępnych statystyk, Urzędu do Spraw Cudzoziemców, liczba osób, które złożyły wnioski o udzielenie ochrony międzynarodowej w Polsce wynosiła: w 2015 r. – 12 325 osób, w 2016 r. – 12 321, w 2017 r. – 5 078, w 2018 r. – 4 135.

2.2. Odmowy udzielenia ochrony

Statystyki Eurostatu, dotyczące decyzji azylowych w państwach UE/EOG w I kwartale 2020 r., przedstawiają się następująco:

First instance decisions by outcome and recognition rates, 1st quarter 2020

	Total decisions	Of which					Rate of recognition, %	
		Positive	of which			Rejected	Total	of which
			Refugee status	Subsidiary protection	Humanitarian reasons			
EU-27	142 590	59 830	25 495	12 160	22 170	82 760	42	26
Belgium	4 880	1 440	1 180	260	–	3 440	29	29
Bulgaria	305	210	65	145	–	95	69	69
Czechia	290	15	5	5	0	275	5	5
Denmark	460	185	100	30	50	280	40	28
Germany	35 490	16 680	10 440	4 860	1 380	18 810	47	43
Estonia	25	10	5	5	0	15	37	37
Ireland	375	245	150	50	40	26	66	54
Greece	11 210	5 965	4 820	1 145	0	5 250	53	53
Spain	33 685	20 250	435	420	19 395	13 435	60	3
France	23 230	4 860	3 220	1 645	0	18 370	21	21
Croatia	80	15	15	0	780	65	19	19
Italy	16 815	4 055	1 675	1 595	0	12 760	24	19
Cyprus	1 160	495	45	450	–	665	43	43
Latvia	30	5	0	0	0	30	9	9
Lithuania	70	15	15	0	–	55	21	21
Luxembourg	245	125	120	5	0	120	50	50
Hungary	185	70	50	20	0	115	38	37
Malta	330	160	50	110	220	170	48	48
Netherlands	3 085	1 505	770	515	160	1 585	49	42
Austria	2 655	1 565	1 185	220	0	1 085	59	53
Poland	625	75	30	40	–	550	12	12
Portugal	170	0	0	0	0	170	0	0
Romania	570	110	15	95	–	460	19	19
Slovenia	95	25	25	0	–	75	24	24
Slovakia	15	10	5	5	5	5	80	60
Finland	1 245	525	385	70	70	720	42	36
Sweden	5 255	1 225	695	470	60	4 030	23	22

United Kingdom	7 205	4 150	3 475	485	190	3 055	58	55
Iceland	200	120	25	95	0	80	60	60
Liechtenstein	5	0	0	0	0	5	0	0
Norway	455	305	260	20	20	155	66	62
Switzerland	3315	3015	1430	250	1335	300	91	51

– Not applicable

Rate of recognition is the share of (first instance) positive decisions in the total number of decisions at first instance. In this calculation, the exact number of decisions has been used instead of the rounded numbers presented in this table. Rates of recognition for humanitarian status are not shown in this table, but are part of the total recognition rate. *Source:* Eurostat (online data code: migr_asydcfstq)

W I kwartale tego roku Polska zajmowała więc, według Eurostatu, czwarte miejsce od końca w UE pod względem odsetka pozytywnych decyzji dotyczących udzielenia ochrony międzynarodowej, z zaledwie 12% decyzji pozytywnych.

Inne statystyki podaje UdsC, według którego „w I kwartale roku wnioski o udzielenie ochrony międzynarodowej w Polsce złożyło 899 cudzoziemców, w tym 567 po raz pierwszy. Oznacza to spadek o ok. 6 proc. w porównaniu do analogicznego okresu 2019 r. Warunki nadania ochrony międzynarodowej spełniały w sumie 74 osoby. Decyzje negatywne wydano wobec 551 obcokrajowców, a 574 postępowania umorzono”²⁹. Oznaczałoby to, że odsetek decyzji pozytywnych wynosił zaledwie 8,2% złożonych wniosków, co „przesuwałoby” polski wynik na trzecie miejsce od końca w UE pod względem odsetka pozytywnych decyzji.

Jakie mogą być tego przyczyny? Z orzecznictwa sądów administracyjnych, koncentrującego się wokół wykładni i stosowania art. 13 ust. 1 uocontrp, wynika, że sądy najczęściej uznają za „subiektywne” przekonanie wnioskodawcy o ryzyku prześladowania w państwie pochodzenia³⁰. I zapewne na ogół to spostrzeżenie jest trafne, ale nie tłumaczy ono dramatycznej różnicy odsetka decyzji pozytywnych w Polsce i większości „starych państw” UE. Oczywiście struktura państw pochodzenia wnioskodawców jest inna (w Polsce dominują wnioskodawcy z Rosji i Ukrainy). Nie można jednak wykluczyć i tego, że polskie decyzje są nacechowane nadmiernym formalizmem w zakresie dowodów na to, że wnioskodawca doznał prześladowań albo realna była obawa przed ich ryzykiem. Na problem formalizmu w procesie ustalania okoliczności istotnych w sprawach uchodźczych zwracano już uwagę w orzecznictwie ETPC³¹.

²⁹ Źródło: <https://udsc.prowly.com/94650-ochrona-miedzynarodowa-w-i-kwartale-2020-r>. Dostęp w dn. 31 maja 2021 r.

³⁰ Jako *e pluribus unum*: wyrok NSA z 20 października 2017 r., sygn. II OSK 1442/17: „nie wystarczy zatem samo subiektywne, wewnętrzne przekonanie Cudzoziemca o prześladowaniu go z powodu rasy, religii, narodowości, przekonań politycznych lub przynależności do określonej grupy społecznej w kraju pochodzenia. Ten stan musi znaleźć uzasadnienie w obiektywnie istniejącej w kraju pochodzenia sytuacji”.

³¹ Zob. np. wyrok ETPC z 24 kwietnia 2008 r., *C.G. i inni przeciwko Bułgarii*, skarga nr 1365/07 czy też wyrok ETPC z 10 stycznia 2012 r., *G.R. przeciwko Niderlandom*, skarga nr 22251/07.

Trudno zrozumieć, dlaczego jest stosowana zasada składania – zresztą niestychanie obszernego – formularza w języku polskim, a nie tym, który jest zrozumiały dla cudzoziemca, a także obowiązek składania tłumaczeń przysięgłych załączonych dokumentów, a także dlaczego „dostęp do wnioskodawcy przedstawicieli organizacji międzynarodowych i pozarządowych, w tym zapewniającym pomoc prawną cudzoziemcom jest możliwy w przejściu granicznym, ale dopiero po złożeniu przez cudzoziemca wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej”³², zwłaszcza biorąc pod uwagę treść art. 22 ust. 1 dyrektywy proceduralnej³³.

Oczywiście decyzja o udzieleniu albo odmowie udzielenia ochrony międzynarodowej należy do sfery swobody państw, ograniczonej prawem międzynarodowym, w tym, w przypadku państw członkowskich UE, zobowiązaniami wynikającymi z prawa Unii³⁴.

Oczywiście może być (i zapewne w istotnym stopniu jest) tak, że struktura grupy osób ubiegających się w Polsce o ochronę międzynarodową, biorąc pod uwagę państwa ich pochodzenia, jest różna od tej, która występuje w innych państwach, mających dużo mniejszy wskaźnik odmów – i to może wpływać na poziom tego wskaźnika. Jednak należy zadać pytanie, na ile istotny jest taki wpływ.

W 2018 r., według danych UdsC, na 4100 złożonych wniosków azylowych (poziom odmów wynosił ponad 90%), „najwięcej wniosków o udzielenie ochrony międzynarodowej w Polsce złożyli obywatele Rosji – 2,7 tys. osób, Ukrainy – 466 os. oraz Tadżykistanu – 144 os.”³⁵. Nieco inne dane podaje Eurostat, wskazując, że „pierwsza piątka” państw ze względu na strukturę państw pochodzenia wnioskodawców, to Rosja (1600 osób), Ukraina (225), Irak (65), Turcja (55) i Afganistan (40)³⁶.

Podobne struktury wnioskodawców wykazały w 2018 r., z następującymi poziomami decyzji pozytywnych (azyl + ochrona uzupełniająca): Estonia (37%), Finlandia (42%), Litwa (21%) i Łotwa (9%). Dla przypomnienia – poziom decyzji pozytywnych w Polsce wynosił wtedy ok. 10%. Porównanie struktury państw pochodzenia wnioskodawców (zbieżnej z polską w przypadku wymienionych państw), liczby złożonych

³² Zob. wyrok WSA w Warszawie z 30 sierpnia 2018 r., sygn. IV SA/Wa 1082/18.

³³ W wersji pol. „wnioskodawcom zapewnia się możliwość skutecznej konsultacji na ich własny koszt, z doradcą lub zastępcą prawnym, dopuszczonym lub uprawnionym do takiej działalności na mocy prawa krajowego, w sprawach związanych z ich wnioskami o udzielenie ochrony międzynarodowej, na wszystkich etapach postępowania, w tym po wydaniu decyzji odmownej”.

³⁴ Jak zauważył ETPC (GC) w wyroku z 13 grudnia 2016 r. w sprawie *Paposhvili przeciwko Belgii*, skarga nr 41738/10, § 172 („Contracting States have the right as a matter of well-established international law and subject to their treaty obligations, including the Convention, to control the entry, residence and expulsion of aliens”) oraz, ostatnio, w wyroku z 24 marca 2020 r. w sprawie *Asady i in. przeciwko Słowacji*, skarga nr 24917/15, § 59 i w wyroku Wielkiej Izby z 13 lutego 2020 r. w sprawie *N.C. i N.T. przeciwko Hiszpanii*, skargi nr 8675/15 i 8697/15, § 170.

³⁵ Źródło: <https://udsc.gov.pl/statystyki/raporty-okresowe/raport-roczny-ochrona-miedzynarodowa/2018-2/>. Dostęp w dn. 31 maja 2021 r.

³⁶ Źródło: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Asylum_statistics/pl#Naj-wa.C5.BCniejsze_pa.C5.84stwa_docelowe:_Niemcy.2C_Francja_i_Grecja. Dostęp w dn. 31 maja 2021 r.

wniosków i poziomu odmów nie pozwala na postawienie jednoznacznych wniosków. Po pierwsze, znacząco odmienne są liczby decyzji (w przypadku Estonii, Litwy i Łotwy są to wartości dwucyfrowe, w przypadku Polski trzycyfrowe, a w przypadku Finlandii – czterocyfrowe). Po drugie, poziom odmów w tym okresie, przy takiej samej „strukturze narodowościowej” wnioskodawców, oscylował około 40% w przypadku Estonii i Finlandii, zaś w przypadku Litwy był dwukrotnie niższy, a w przypadku Łotwy i Polski – czterokrotnie niższy. Nie daje to możliwości jednoznacznego odróżnienia polskiej praktyki od tej w państwach o podobnych strukturach obywatelstwa wnioskodawców.

Należy wskazać, że przesłanki udzielenia ochrony międzynarodowej są określone w Konwencji Genewskiej z 1951 r. i dyrektywie kwalifikacyjnej 2011/95. Zatem norma prawna, określająca warunki udzielenia ochrony w poszczególnych państwach członkowskich, jest w tej sytuacji tożsama, a odmiennosc skutkująca różnym poziomem decyzji pozytywnych dla ubiegających się o ochronę międzynarodową może wynikać wyłącznie z zastosowania ustalonej w ten sposób normy do stanów faktycznych, która może przebiegać rozmaicie z uwagi na odmiennosc stanów faktycznych, ale także, czego nie można wykluczyć, z błędów czy to w odczytaniu treści normy definiującej uchodźcę, czy w dokonaniu subsumcji odczytanej prawidłowo normy. W obu ostatnich przypadkach powinniśmy uznać, że może dochodzić (choć nie musi) do naruszenia gwarancji konwencyjnych (art. 3 i art. 8 Konwencji oraz art. 4 Protokołu nr 4).

Jeśli więc chodzi o odmowy udzielenia ochrony międzynarodowej, to potwierdzenie przesłanek określonych w Regule 61 Regulaminu Trybunału wymagałoby dalszych, pogłębionych badań, co w oparciu o powołane statystyki nie jest możliwe.

3. Wnioski

Powyższa analiza pozwala uznać, że istnieją doniosłe podstawy do podjęcia próby kwalifikacji powtarzających się praktyk odmowy przyjmowania wniosków o udzielenie ochrony międzynarodowej jako naruszenia strukturalnego. Za taką kwalifikacją przemawia uznanie, że dostrzegalne deficyty o charakterze legislacyjnym nie są same w sobie zasadniczym źródłem naruszenia, lecz naruszenie to wynika z wadliwości w stosowaniu istniejących struktur prawnych (zwłaszcza proceduralnych), a przy tym naruszenie to spełnia warunek skali, tzn. dotyczy dużej grupy osób, a także warunek relewantności, tj. skutkuje ono potrzebą zapewnienia szybkiego i właściwego środka ochrony prawnej na poziomie krajowym.

Nie można obecnie potwierdzić możliwości takiej kwalifikacji w odniesieniu do zjawiska masowych (około 90% wszystkich wniosków) odmów udzielenia ochrony osobom ubiegającym się o taką ochronę w Polsce. Niejasność w tym względzie wynika z braku dostatecznych dowodów przemawiających za uznaniem, że znaczny odsetek

odmów udzielenia ochrony międzynarodowej był rzeczywiście spowodowany nieprawidłowym rozeznaniem sytuacji wnioskodawców i w konsekwencji nieprawidłowym ustaleniem dotyczących ich okoliczności.

Bibliografia

- Bernatt M., Bodnar A., *Stosowanie tymczasowego aresztowania w Polsce – problem strukturalny*. Glosa do wyroku ETPC z dnia 3 lutego 2009 r., 45219/06, EPS 2010, nr 6
- Białas J., Górczyńska M., Witko D. (2019), *Dostęp do procedury azylowej na zewnętrznych granicach Polski. Stan obecny i wyzwania na przyszłość*, Warszawa, s. 3. Źródło: <https://www.hfhr.pl/wp-content/uploads/2019/04/Dost%C4%99p-do-procedury-azylowej-v2.pdf>
- Carozza P.G. (2003), *Subsidiarity as a Structural Principle of International Human Rights Law*, "American Journal of International Law", vol. 97
- Chlebny J., *Przekroczenie granicy przez cudzoziemca zamierzającego złożyć wniosek o udzielenie ochrony międzynarodowej – glosa do wyroku Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z 23.07.2020 r., sprawy połączone 40503/17, 42902/17 i 43643/17, M.K. i inni przeciwko Polsce*, EPS 2020, nr 12
- Chlebny J., *Złożenie wniosku o udzielenie ochrony międzynarodowej na granicy. Wyrok ETPC z dnia 11 grudnia 2018 r. w sprawie M.A. i inni przeciwko Litwie (wniosek nr 59793/17)*, ZNSA 2018, nr 1 (82)
- Czepek J. (2015), *Problem systemowy i strukturalny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Państwo i Prawo”, nr 9
- Czepek J., Lubiszewski M. (2016), *Procedura wyroku pilotażowego w praktyce Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Warszawa
- Dąbrowski P., *Glosa do wyroku Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 20 września 2018 r., II OSK 1025/18*, OSP 2019, nr 3
- Dziewicki K. (1998), *Prawo do rozwoju. Studium z zakresu praw człowieka*, Gdańsk
- ETPC (2020), *Guide on Article 46 of the European Convention on Human Rights. Binding force and execution of judgments*, Strasbourg
- Galtung J. (1969), *Violence, Peace and Peace Research*, "Journal of Peace Research", vol. 6, nr 3
- Gerards J. (2011), *The Pilot Judgment Procedure Before the European Court of Human Rights as an Instrument for Dialogue*, Utrecht, źródło: https://www.researchgate.net/publication/228184640_The_Pilot_Judgment_Procedure_Before_the_European_Court_of_Human_Rights_as_an_Instrument_for_Dialogue. Dostęp w dn. 31 maja 2021 r.
- Helper L. R. (2008), *Redesigning the European Court of Human Rights: Embeddedness as a Deep Structural Principle of the European Human Rights Regime*, "European Journal of International Law", vol. 19, nr 1
- Kamiński I.C. (2014), *Postępowanie przed komitetem trzech sędziów. Procedura*, Lex/El.
- Kowalski M., *Wnioski o ochronę międzynarodową składane na granicy – uwagi na tle środków tymczasowych zarządzonych przez Europejski Trybunał Praw Człowieka*, EPS 2018, nr 3
- Mężykowska A. (2014), *Realizacja postulatów Procesu Interlaken w działalności ETPCz*, „Europejski Przegląd Sądowy”, nr 7
- Warecka K. (2019), *Straż Graniczna nie może odmówić przyjęcia wniosku o azyl. Omówienie wyroku ETPC z dnia 11 grudnia 2018 r., 59793/17 (M.A. i inni)*, Lex/El.
- Wildhaber L. (2004), *The European Court of Human Rights in Action*, „Ritsumeikan Law Review”, nr 21

Orzeczenia

Wyrok ETPC z 23 lipca 2020 r. w sprawie *M.K. i inni przeciwko Polsce*, skargi nr 40503/17, 42902/17 i 43643/17

Wyroku (Wielkiej Izby) ETPC z 13 lutego 2020 r. w sprawie *N.C. i N.T. przeciwko Hiszpanii*, skargi nr 8675/15 i 8697/15

Wyrok ETPC z 24 marca 2020 r. w sprawie *Asady i in. przeciwko Słowacji*, skarga nr 24917/15

Wyrok ETPC z 11 grudnia 2018 r. w sprawie *M.A. i inni przeciwko Litwie*, skarga nr 59793/17

Wyrok WSA w Warszawie z 30 sierpnia 2018 r., sygn. IV SA/Wa 1082/18

Wyrok NSA z 20 października 2017 r., sygn. II OSK 1442/17

Wyrok (Wielkiej Izby) ETPC z 13 grudnia 2016 r. w sprawie *Paposhvili przeciwko Belgii*, skarga nr 41738/10

Wyrok ETPC z 10 stycznia 2012 r., *G.R. przeciwko Niderlandom*, skarga nr 22251/07

Wyrok ETPC z 22 października 2009 r. w sprawie *Orchowski przeciwko Polsce*, skarga nr 17885/04

Wyrok ETPC z 3 lutego 2009 r. w sprawie *Kauczor przeciwko Polsce*, skarga nr 45219/06

Wyrok ETPC z 15 stycznia 2009 r. w sprawie *Burdov przeciwko Rosji (nr 2)*, skarga nr 33509/04

Wyrok (Wielkiej Izby) ETPC z 28 kwietnia 2008 r. *Hutten-Czapska przeciwko Polsce*, skarga nr 35014/97

Wyrok ETPC z 24 kwietnia 2008 r., *C.G. i inni przeciwko Bułgarii*, skarga nr 1365/07

Wyrok (Wielkiej Izby) ETPC z 22 czerwca 2004 r. w sprawie *Broniowski przeciwko Polsce*, skarga nr 31443/96

Inne dokumenty

Rezolucja KM RE z 12 maja 2004 r. *Res(2004)3) on judgments revealing an underlying systemic problem*, § I.

Wystąpienie RPO do KGSG z 11 kwietnia 2018 r., źródło: <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Wyst%C4%85pienie%20RPO%20do%20KG%20SG%20w%20sprawie%20sytuacji%20na%20przej%C5%9Bciu%20granicznym%20w%20Terespolu.pdf>. Dostęp w dn. 31 maja 2021 r.